

**Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунунун
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге чери
Мөген-Бүрен ортумак ниити өөредилге школазы**

МК-ның хуралынга
«Көрген» удуртукчузу
ЧК /Куулар Н.Х./
«30» август 2023 ч.

«Хынаан»
Директорнун өөредилге талазы-
биле оралакчызы
Вн /Балды Ч М-Б/
«1» сентябрь 2023 ч.

**5-ки класстарның төрээн (тыва) дыл эртеминге
ажылчын программазы
(2023-2024 өөредилге чылы)**

ТЫВА ДЫЛГА ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ФЕДЕРАЛДЫГ КУРУНЕ СТАНДАРТТАРЫ

Авторлары: 5 класс, Тыва дыл, Кызыл – 2014 ч.К.Б.Доржу,
Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак,
Ч.А.Сарыглар, М.В.Бавуу-Сюрюн
5 класс, Тыва дыл, Кызыл – 2022 ч.
Е.М. Куулар, Т.Б. Оюн, Ч.А. Сарыглар, Ч.М. Тюлюш
(электроннуг хевири)

с.Кызыл-Хая, 2023

Тайылбыр бижик

Тыва дыл – тыва нацияның дылы болур. Ында тыва улустуң төрөөн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының чедишкиннери мөөңнеттинген. Ол тыва культураның, улустуң аас чогаалының, литератураның, театр уран-чүүлүнүн, парлалганың, эртемниң, ажил-херек чорудулгазының, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы апарган. Ынчангаш тыва дылды өөредириниң программазы үндезин (базовая) деңнелге Тыва Республиканың Өөредилге яамызының «5-11 класстарга Программалар. Тыва дыл. Харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы, Тыва аас чогаалы болгаш литература»(Кызыл - 1994), 5-11 класстарга Куруне Стандарты Өөредилге программазы (Кызыл – 2008, Башкылаашкынче чаа көрүш. ӨФКС – үшкү салгал. Педагогиктиг терминер. Метапредметтиг түңнелдер)) деп номунга үндезилеп делгеренгей (развёрнутая) кылдыр тургустунган.

Тыва школаларга, өөредилге черлеринге төрөөн дылды өөредири уругларның угаан-медерелин сайзырадырынга, эки мөзү-шынарга кижизидеринге янзы-бүрү таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шингээдиپ алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни билип албышаан, долгандыр турар амыдырал, бойдус хуээлениниң билиглерин калбартып, улуг өгбелерниң арга-дуржулганын ажыглап билиринге чаңчыктырар.

Тыва дылды өөредириниң сорулгалары, кылыр ажылдары.

Сорулгалары:

- өөреникчилерге фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис), стилистикага тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерин практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин, чаңчылдарын хевирлээри;
- шын бижиириниң, бижик демдектерин шын салырын, литературлуг дылдың нормаларынга чаңчыктырар, сөс курлавырын байыдар болгаш чугааның культуразын бедип, быжыг чаңчылдарын бээри;
- алган теориялыг билиглеринге даянып, программа негелделеринге дүүштүр боттарының бодалдарын аас, бижимел харылзаалыг чугаага илередири;
- литературлуг дылдың нормаларынга чаңчыктырар, сөс курлавырын байыдар, чугаазының культуразын бедидер;
- ниитилел амыдыралынга тыва дылдың ужур-дуазын, хөгжүлдезин, өске дылдар аразында ээлеп турар туружун бөдүүн билиглер-биле таныштырар;
- төрөөн дылынга камныг, сонугалдыг, хандыкшылдыг болурунга кижизидер;
- өөреникчилерни номга шын, медерелдиг, аянныг номчурунга сундулуг болурунга кижизидер, боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
- мөзү-шынар, эстетика, күш-ажыл талазы-биле кижизидилгеге бүрүнү-биле ажыглаар;
- харысгалыг болурунга, өөредилгениң, күш-ажылдың сагылга-чурумунга кижизидер.

Бо сорулгаларны чедип алырда, башкының ниити культурлуг деннелин, эртемнің шынарын бедидип, дыл эртеми, методика, ниити педагогика, ИКТ болгаш чаартылгалар талазы-биле белеткелин үргүлчү бедидери, бодунуң хүлээлгезин харыысалгалыг, чогаадыкчы ёзу-биле күүседир болур.

5-11 класстарга тыва дыл эртемниниң уткаы болгаш тургузуу.

Школага тыва дыл эртемин (курузун) өөредириниң программазында фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижирииниң, бижик демдектерин шын салырының чаңчылдарын, аас, бижимел чугаанын тургузуун, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерин киирген.

Төрээн дылдың школа курузунда теориялыг билиглерин тыва дыл эртемниниң база амгы үеде дыл эртемниниң чедииникиннерин барымдаалап тайылбырлаан.

Программа шуушкак принцип ёзугаар тургустунган. Чамдык берге, улуг темаларны (лексика, сөс чогаадылгазын) аңгы-аңгы класстарга чадаланчак өөредир көрдүнгөн.

5-9 класстарга төрээн дыл курузу 1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдериниң дорт уланчызы, системажытканы болур.

5-ки класстың өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-түң негелдеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарына тыва дылдың чижек программазынга даянып кылдынган.

5 класска дылдың ниитилел амыдыралга ужур-дузазын көргүскөш, эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаан соонда «Фонетика, орфоэпия», «Графика, орфография», «Лексика, фразеология», «Синтаксис, пунктуация» деп кезектерни болгаш чугаа культуразын өөренир.

6 класска «Дыл дугайында ниити билиглерни» өөрөнгөш, 5 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптааш, «Орфография, сөс тургузуу, сөс чогаадылгазы, чугаа культуразы» деп эгелерни, «Лексика, фразеология», «Морфология» деп улуг бөлүктүң «Чуве ады», «Демдек ады», «Сан ады», «Ат орну» деп чугаа кезектерин өөренип доозар.

7 класска «Дыл дугайында билиглерни» өөрөнгөш, 6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптааш, аңаа улай «Морфология» деп адырның «Кылыг сөзү, залог, видтер, причастие, деепричастие», «Өттүнүг сөстөр», «Дузалап чугаа кезектерин» өөренир.

8 класска «Дыл дугайында ниити билиглерин» быжыглавышаан, 7 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптааш, аңаа улай «Синтаксис, пунктуация» деп эгелерин өөренип, «Сөс каттыжышкыннары, холбажыр аргалары», «Домак, домактың кежигүннери», «Чаңгыс аймак кежигүннүг домактар, нарынчылтынган домактар, тускайлаан кежигүннер», «Адалга болгаш ооң хевирлери» деп темаларны ханызы-биле өөренир.

9 класска «Дыл дугайында билиглерни» улам ханы өөренип, тыва дылдың тыва чон, төөгү, культура-биле холбаалыын көрүп, катаптаашкын кылгаш, «Синтаксис болгаш пунктуация» деп бөлүктүң «Нарын домак, чагырышкан, чагырышпаан нарын домак, нарын синтаксистиг конструкция» деп эгелерни өөренир, «Сөзүглел», «Стилистика» деп эгелерни өөренир.

10 класска 9 класска өөрөнгенин катаптааш, «Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи», «Лексика болгаш фразеология», «Фонетика, графика, орфография», «Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы», «Грамматика. Морфология» деп бөлүктөрү ханыладыр өөренир.

11 класска 10 класска өөрөнгенин катаптааш, «Орфография – шын бижилге», «Синтаксис болгаш пунктуация», «Сөзүглел» деп эгелерин өөренир. 5-11 класстарга тыва дыл эртемнин утказы болгаш тургузуу нити өөредилге программазының негелделеринге дүгжүп турар.

5-11 класстарга тыва дыл эртемни өөредиринин кол угланышкыны, негелделери.

Программаның кол угланышкыны - школага тыва дыл эртемни (курузун) өөредиринин программазында фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглер, шын бижириинин болгаш бижик демдектерин шын салырының чаңчылдарын, аас болгаш бижимел чугааның чаңчылдарын, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерни кириген.

Төрээн дылдың школа курузунда теориялыг билиглерни (медээлерни) тыва дыл эртемнин база амгы үеде дыл эртемнин чедиинкинерин барымдаалап тургускан.

Төрээн дыл башкыларының ажылының **кол угланышкыны** өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларына чаңчыктырар, оларның чугаазын, боданыр аргаларын сайзырадыры болур. Программада өөредилге материалын быжыг шингээттирери-биле катаптаашкынче чугула кичээнгейни угландырган. Чылдың эгезинде болгаш төнчүзүнде ону чорударына тускай шактар көрдүнген турар ужурулуг.

Программаның **кол негелдери** – тыва дыл кичээлдеринге өөредилге болгаш кижизидилге ажылын чаңгыс аай харылзаалыг чорудары.

Дыл – кижилерниң аразында харылзажырының чугула чепсээ, төрээн дылының байлак сөс курлавырлыын, ооң амыдыралга ужурудузанын практика кырында көргүзери.

Өөреникчилерниң билиглерни быжыг, медреселдиг шингээди алырын чедип алыры, төрээн чугаазын сайзырадыры: чаа сөстөрни, фразеологизмнерни, дылдың уран-чечен аргаларын шингээттирери, сөстүң утказын көжүрүп ажыглаарына мергежидери, сеткил-сагышты, бодалды, миннишкинни илередири, дылды аас, бижимел чугаага чедимчелиг ажыглаарына чаңчыктырары.

Практиктиг угланышкынны күштелдирери – шын бижилгениң чаңчылдарын чедип алыры, дүрүмнерни чижектер-биле бадыткап, ажыглап билири. Сөс-биле ажылче кичээнгейни салыры: сөстөрни тема аайы-биле тускай лексиктиг бөлүктерге чарары, олар-биле сөс каттыжышкыннарын, домактарны тургузары, тывылган төөгүзүн сайгарары, янзы-бүрү словарьлар-биле ажылдаары. Чараштыр бижилгеже, сөстөрниң, домактарның грамматиктиг сайгарылгаларынче болгаш урутларның мөзү-шынарының кижизидилгезинче кичээнгейни салыры чугула.

**Календарь-темалыг план
(5 класс)**

№	Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны	Болур хүнү	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
		1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдөринге катаптаашкын. Чугаа кезектери. Сөс каттыжышкыны болгаш домак	3		Сөзүглелдерни сайгарар. Айтырылгарга харыылаар. Чурукту ажыглап тургаш, домактарны болгаш сөзүглелди тургузар. Чүве ады, демдек ады, арынның ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар. Чүве аттарын падежтерге, саннарга өскерттир. Домакта кол сөс, сөглөкчини тывар. Кылыг сөзүн арыннарга болгаш саннарга өскерттир. Бөдүүн домактарны тургузар. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарының соонга бижик демдектерин сагыыр
		Чугааның болур байдалы. Чугааның стильдери.	1		Чугааның каяа, кымның-биле, кандыг сорулгалыг болуп болурун билер. Сөзүглелдер, таблицалар-биле ажылдаар. Сөзүглелдин стилин тодарадыр.
	Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Төрээн дыл - чоннуң эртинези (Дыл - кижилерниң харылзажыр чугула чепсээ. Төрээн дыл - чоннуң чон бооп арттарының үндезини. Тыва дылды өөренириниң ужур-дузазы.)	2		Өөредилге номунда төрээн дыл дугайында материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Төрээн дыл дээрге кандыг-даа чоннуң эртинези-дир деп билип алыр. «Дыл - кижилерниң харылзажыр чугула чепсээ», «Төрээн дыл - чоннуң чон бооп арттарының үндезини» деп темаларга чугааны чорудар. Демнежилге ажылы: Тыва дылдың ниитилелге

		Чогаадыг «Тыва дылым – төрөөн дылым»			ужур-дузазының дугайында тайылбырларны, медээлерни тывар. «Тыва дылым – төрөөн дылым» деп чогаадыгны бижиир.
	Дыл дугайында эртемнің кезектери	Дыл эртеми болгаш ооң адырлары. Тыва дыл эртеминиң кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглаары. Чугааның янзылары.	3		Өөредилге номунда дыл эртеми болгаш ооң адырларының дугайында материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернин онаалгаларын күүседир. Эртем дээрге амыдыралдың кандыг-бир адырынга хамаарышкан билиглерни өөренип көөр болгаш ону чаңгыс аайлаарынче угланган кижиниң ажыл-чорудургазының бир адыры деп билир. Лингвистика (лат. lingua «дыл») азы дыл эртеми дээрге дылдар дугайында өөренир эртем болур деп билир. Ук эртем делегейде шупту дылдарны болгаш дыл бүрүзүнүн дугайында өөренир, шинчилээр. Тыва дыл эртеми дыл дугайында ниити билиглерни, дыл дугайында эртемнің кезектерин болгаш чугаа культуразын өөредирин тайылбырлаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: тыва дылдың кол кезектерин билири-биле тайылбырлаар: фонетика, орфоэпия, лексика, фразеология, морфология, синтаксис, орфография, пунктуация, стилистика. Чугааның янзыларының дугайында эге класстан алган билиглеринге даянып чугааны кылыр.
		Хыналда ажыл	1		Алган билиглерин бадыткаар, бердинген онаалгаларны күүседир.
		Частырыглар-биле ажыл	1		Хыналда ажылга эрттирипкен частырыгларынга дүрүмнерни катаптаар

	Фонетика орфоэпия	болгаш	Фонетика дугайында билиг: Үн - дылдың эң бичии кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары. Артикуляция. Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары). Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери. Ажык үннерниң бөлүктээшкини: Кыска болгаш узун ажык үннер. Өк-биле адаар ажык үннер. Кадыг болгаш чымчак ажык үннер. Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).	7		Фонетика», «орфоэпия» деп терминер дугайында чугааны чорудар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Үннерни бөлүктээр (ажык Үннерни, ажык эвес Үннерни). Ажык Үннерни бөлүктээр. Демнежип карточка- биле ажылдаар, схема тургузар. Ажык болгаш ажык эвес үннерни аңгылаар, оларны шын адаар. Адалгазының аайы-биле ылгалдарын барымдаалап, ажык үннерни тодарадыр. Сөстөрде ажык үннерни шын адаар. Демнежип ажылдаар: Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелерин (шынарларын) тодарадыр. Ажык болгаш ажык эвес үннерге характеристиканы бээр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Ажык үннерниң шын адалгазын сайгарар, тайылбырлаар, шын адаар, ажык үннерлиг сөстөрни шын бижиир. Сөстөргө аяннажылганы сагыыр, аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны чижектерге көргүзөр. Демнежип ажылдаар: Ажык эвес үннерниң тыптыр аргазын, тыптыр черин тайылбырлаар; ажык эвес үннерни адаарының күженишкениниң аайы-биле болгаш ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле ылгап тодарадыр.
			Хыналда тест	1		Ажык үннерниң бөлүктээшкининге, аяннажылгазынга хамаарышкан хыналда айтырылгарга харыылаар

	Эрин-биле адаар болгаш эрин-биле адавас ажык үннер. Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: Күштүг болгаш кошкак ажык эвес үннер. Аяар ажык эвес үннер. Ытыкыр болгаш дүлөй ажык эвес үннер. Сөскө ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмөйлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлөй ажык эвес үннүң ытыкыр үн-биле солчуру.	6		Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: сөскө ажык эвес үннерниң каттыжар чурумун болгаш дөмөйлежирин чижектерге көргүзөр. Сөстө ийи ажык үн аразынга дүлөй ажык эвес үннүң ытыкыр үнбиле солушканын тывар. Сөстөрдө ажык эвес үннерни шын адаар. Бөлүктөр аразынга чаржып ажылдаар: Сөстөрниң транскрипциязын дүргөн бижиир. Айыткан үннерни шупту деңге ытыкыр кылдыр шын адаар. Сөстөрдө үннерни шын адаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Шын адалганың уjur-дузазының дугайында чугаалажыр.
	Практиктиг кичээл	1		

		Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы. Слог болгаш ооң хевирлери (ажык, хаалчак). Тыва дылда ударение. Интонация. Орфоэпия дугайында билиг. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнери.	3		Сөстүң слогтарын тодарадыр; ажык болгаш хаалчак слогтарны аңгылаар. Бижикке слогту дараазында одуругже көжүрериниң чурумун барымдаалап слогтарга чарар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Оюн «Ударениени шын салыңар!» (карточкаларда сөстөрнүн ударениезин шын адаар). Интонация дугайында тайылбырлаар. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнерин болгаш ударениени сагывышаан, сөзүглелдерни номчуур. Өөредилге номунун фонетика, орфоэпияга хамаарышкан материалдарының ниити сайгарылгазынга киржир. Бердинген сөстөрнүн фонетиктиг сайгарылгазын кылып, транскрипцияның демдектерин шын ажыглаар: узун ажык үннер – дагаа [таъга:], аяа [айа:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [аът], күштүг ажык эвес үннер – пар [п'ар], тал [т'ал], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрнүн үннери – аттар [атар], аккыр [акыр] дээш о.ө. Сөстөрдө үннер болгаш үжүктөрнүн санының дүүшпезин тайылбырлаар. Бодунун чугаазынга (чугаа чорудулгазынга) фонетика болгаш орфоэпияда алган билиглерин, мергежилдерин херек кырында ажыглаар. Бодунун болгаш өске улустун чугаазында шын адалганың (орфоэпияның) дүрүмнерин сагып турарын тодарадып билир, сагывайн турар таварылгаларда оларны эдип шыдаар.
		Катаптаашкын	1		Фонетика болгаш орфоэпияга алган билиглерин катаптаар
		Хыналда ажыл	1		Фонетика болгаш орфоэпияга алган билиглерин,

		Частырыглар-биле ажыл	1		мергежилдерин бадыткаар.
					Частырыглары-биле ажылдаар, дүрүмнерни катаптаар
	Графика, орфография	Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы. Тыва алфавиттин төөгүзү. Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага үндезилээн тыва алфавит. Ниитилел амыдыралынга бижиктин ужур-дузазы. Практиктиг кичээл Орфография дугайында билиг. Орфографияның дүрүмнери. Тыва дылдың словарьлары. Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн дакпырлап бижири. Й үннүг үжүктөрлиг (я, е, ё,	7		Графиканың дыл дугайында эртемниң бир кезээ болурунун дугайында ниити чугаага киржир. Төлевилел тургузар: «Тыва дылдың алфавиди». Латин алфавитке үндезилээн тыва алфавит-биле таныжар. Кирилл алфавидинге үндезилээн тыва алфавиттин кыска төөгүзүн билир. Ниитилел амыдыралынга бижиктин ужур-дузазының дугайында угаап боданышкынын илередир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тываның дескээринде бижиктиг тураскаалдар дугайында кыска шинчилелди кылыр (башкының сүмелээни информантылар-биле ужуражыр, ном саңындан херек номнарны тывар, номчулга залынга номчуттунар, херек материалдарны дилээр). Тыва алфавитти словарьлар, тайылбыр номнар (справочниктер), энциклопедиялардан медээ дилээрде ажылгаар. «Өк-биле адаар ажык үннер» деп темага дыңнадыг белеткээр. Орфография дугайында тайылбырны кылырынга киржир. Демнежиң ажылдаар: Орфография дүрүмнерин сактып алыр, удур-дедир хынажыр (бердинген сөске хамаарышкан дүрүмнү тайылбырлаар азы бердинген дүрүмге чижектерини тывар) Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тыва дылдың словарьларының дузазы-биле сөстөрнүн шын бижилгезин хынаар. Өөредилге номунда графика, орфографияга хамаарышкан материалдарның ниити

		ю.) сөстөрнi шын бижиири. Сөс эгезинге т-д, п-б деп үннернiң үжүктөрин шын бижиири. Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөске ажыглаары			сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернiң онаалгаларын күүседир. Словарьлыг диктантыны бижиир
		Хыналда ажыл	1		Графика, орфографияга хамаарышкан билиглерин бадыткаар.
	Лексика болгаш фразеология	Лексикология – дыл эртеминиң кезээ. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. (1ш) Практиктиг кичээл (1ш) Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр. (2ш) Сөстөрнiң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. (2ш) Чугаа сайзырадылгасы Сөстүң дорт болгаш доора утказын, омонимнерни	28		Лексикология дугайында чугаага киржир, билиглерни шингээдир. «Сөстүң лексиктиг утказы» деп билиишкinni тодарадыр, ук теманы тайылбырлаар. Өөредилге номунда лексика болгаш фразеологияга хамаарышкан материалдарнын нииоти сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернiң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Бердинген сөстөрнiң лексиктиг утказын тодарадыр. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни аңгылаар. Хөй уткалыг сөстөрни тыва дылдың словарьларының дузазы-биле тодарадыр, чугаага шын ажыглаар. Хөй уткалыг сөстөрни болгаш омонимнерни аңгылаар. Бот ажылдаар: Хөй уткалыг сөстөр-биле домактарны тургузар. Оюнга киржир: Дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөрни домактардан тывар; доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөр кирген сөзүглелдерни тывар.

		ажыглавышаан, «Мээн өг-бүлөм» деп чогаадыг бижиир (1ш) Омонимнер. (2ш) Синонимнер. Антонимнер. (1ш) Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер. (1ш) Практиктиг кичээл (1ш) Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдардан үлегерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан) (2ш)		Демнежип ажылдаар: Тыва дылдың омонимнерин чыып тывар, оларның чүгө омонимнер апарганын тайылбырлаар. «Эжишкилер бис» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Синонимнер бис», «Омонимнер бис», «Антонимнер бис», «Табу биле эвфемизм бис» Удур-дедир хынажыр: Синонимнер, антонимнер, омонимнер тывар онаалгалар чогаадыр, оларның биле домактар чогаадыр, аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелден табу болгаш эвфемизмнерны тывар. Чугаага табуларның орнунга эвфемизмнерни ажыглаар. Синонимнер, антонимнер, омонимнер, табу болгаш эвфемизмнер дугайында ниити чугаага киржир. «Алдын аптара» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Ниити түрк сөстөр», «Моол дылдан үлегерлээн сөстөр», «Кыдат дылдан үлегерлээн сөстөр», «Төвүт дылдан үлегерлээн сөстөр», «Орус дылдан үлегерлээн сөстөр», «Англи, корей, япон дылдардан үлегерлээн сөстөр» (бөлүүнге хамаарышкан сөстөрни шилип тывар) Ниити түрк лексиканың, моол дылдан үлегерлээн лексиканың чижектерин тывар. Моол, төвүт, кыдат сөстөрни аңгылаар. Эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннарны тодарадыр.
--	--	--	--	---

		Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер. (3 ш) Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), чаа сөстөр (неологизмнер). Жаргонизмнер. (3ш) Хыналда ажыл (1ш) Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер болгаш космонимнер). Тыва дылдың тайылбырлыг словары. (3 ш)		Кыска дыннадыг белеткээр: «Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы». «Мени каяа ажыглаар силер?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Каяа-даа» (ниити ажыглалдың сөстери), «Тожу кожуунга» (диалектилер), «Эштерим аразынга» (жаргонизмнер), «Ажылымга», «Аалымга» (мергежил сөстери), «Кырган-ачам дугайында сактыышкынга, чогаалга» (эргижирээн сөстөр), «Квест-оюнга» (чаа сөстөр). Ниити ажыглалдың, ховар ажыглалдың сөстөрүн (эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер), кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн (диалектизмнер, мергежил сөстери, жаргонизмнер, терминнерни аңгылаар. Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни чугааның янзы-бүрү байдалдарына ажыглаар. Чечен чогаал сөзүглелдеринден эргижирээн сөстөр, историзмнер, неологизмнерни тывар. Бодунуң чугаазындан жаргоннар болгаш диалектилерни чайладыр. Литературлуг дылды диалектилерден ылгаар. Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагаанының талазы-биле сайгарылганы кылып номчуур. «Чүү-дүр ол?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Топо», «Гидро», «Этно», «Антропо», «Зоо», «Космо» (хуу аттарны танып билир, аңгылаар, шын бижиир). Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле таныыр, оларны аңгылаар, бижимел чугаага шын ажыглаар. Хуу аттар дугайында кол билиглерни шингээдир. Оларның янзыларын аңгылаар (топонимнер,
--	--	--	--	---

		Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы. Практиктиг кичээл (1ш) Фразеология – дыл эртемниң кезээ. Фразеологизмнер дугайында билиг. (2ш) Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы. Тыва дылдың фразеологтут словары. (1 ш)			антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнер), сөзүглелден тывар. Фразеологияның кол билиглерин шингээдир, медресе билер. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын аңгылаар. Сөзүглелден фразеологизмнерни тывар, оларны синонимниг одурут тургузарынга ажыглаар. Оларның утказын тайылбырлаар болгаш чугаага ажыглаар. Фразеологизмнерни сөзүглелдерден, тайылбыр словарьдан тывар, олар-биле домактарны чогаадыр. Фразеологизмнерниң синонимин тывар. Орус дылдан чоок уткалыг фразеологизмнерниң чижектерин көргүзер. Тыва дылдың фразеологтут словарын ажыглаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың тайылбыр словары, тыва дылдың фразеологтут словары (сөстөрниң болгаш фразеологизмнерниң уткаларын тодарадыр). Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьларының төрөөн дылдың байлаан шингээди алырынга ужур-дузалыын медресе билер. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрниң ажыглалынга хамаарыштыр үнелелди бээр. Бот ажылдаар: Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыр. Словарьлыг диктантаыны бижиир.
		Катаптаашкын	2		Лексика болгаш фразеологияга алган билиглерин катаптаар.
		Хыналда ажыл	1		Диктантаыны бижиир. Сөстүң утказын, ооң бөлүүн тайылбырлаарынга немелде онаалгалыг хыналда ажылды күүседир.
		Частырыглар-биле ажыл	1		Дүрүмнерни катаптаар

	Синтаксис. Пунктуация	Синтаксис – дыл дугайында эртемниң кезээ. Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери Кыска эдертиг	3		Синтаксистин кол билиглеринин дугайында чугаага киржир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Бижик демдектерин кандыг таварылгаларда ажыглаарының дүрүмнерин тайылбырлаар. Демнежип ажылдаар: Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелерин тодарадыр
		Сөс каттыжышкыннары. Сөс каттыжышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөс. Практиктиг кичээл Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазы.	5		Өөредилге номунда сөс каттыжышкыннарынга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернин онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Домактардан сөс каттыжышкыннарын тывар, өзек сөстен чагырткан сөсчө айтырыгны салыр. Сөзүглелдерде ажыглаттынган сөс каттыжышкыннарының утказын тайылбырлаар. Демнежип ажылдаар: Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Бот ажыл: Бердинген модельдер аайы-биле сөс каттыжышкынын тургузар: д.а.+ч.а., с.а.+ч.а. дээш о.ө. Сөс каттыжышкыннарынга хамаарыштыр тургузуп алганы айтырыгларны бот-боттарынга салыр, онаалгаларны бээр. Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр
		Домак. Бөдүүн домак дугайында билиг. (1 ш) Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери (медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары).	10		Сөс, сөс каттыжышкыны, домакты ылгаар болгаш оларны тода тайылбырлаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын тодарадыр. Алгы домаан ылгаар.

		Алгы домаа. (2ш) Домактың грамматиктиг ооргазы (предикаттыг төвү). (1ш) Тургузуунун аайы-биле домактарның янзыларының (ийи чугула кезигүүнүг (ийи составтыг) болгаш чаңгыс чугула кезигүүнүг (чаңгыс составтыг), делгеренгей эвес болгаш делгеренгей, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, долу болгаш долу эвес) дугайында ниити билиг. (3 ш) Кичээл сайгарылга (1ш) Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында билиг. (1ш) Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы (1ш)			Бот ажылдаар: домактың грамматиктиг ооргазын (кол сөс, сөглөкчизин) тывар, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр. Домакта кол сөс биле сөглөкчинин харылзаазын тайылбырлаар. Өөредилге номунда бөдүүн домакка хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир. Алган билиглерин мергежилгелернин онаалгаларын күүседип тургаш, ажылгаар. Башкының сүмелээни сөзүглелден тургузуунун аайы-биле домактарның янзыларынга чижектерни билир шаа-биле тывар азы боду чогаадыр. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударениени; бижимел чугаага бижик демдектерин сагыыр. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны сөзүглелден тывар болгаш тургузар, домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Пунктуастыг дүрүмнерни сагыыр. Демнежип ажылдаар: Бөдүүн синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында чугаага киржир. Өөрениги «синтаксис» деп темага улуг эвес тестиге харыылаар.
		Катаптаашкын	1		Синтаксис, пунктуацияга алган билиглерин катаптаар.
		Хыналда ажыл Частырыглар-биле ажыл	2		Диктантаыны бижиир, хыналда онаалгаларны кылыр.
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы		Диалог.(1ш) Аас чугааның хевирлери: айтырыг харыы, сонуургалын	4		Өөредилге номунда диалог, монологка хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернин

		оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру. (1ш) Монолог: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын. (1ш) Чугаа сайзырадылгазы. Угаап юоданыышкынныг чогаадыг «Тыва хевим кедиксээр мен. Чуте?»(1ш)			онаалгаларын күүседир. Диалог болгаш монологту ылгаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Бердинген темаларга диалогтуң хевирлериниң чижектерни тургузар: айтырыг-хары, сонuurгалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру. Бот ажылдаар: Бердинген тема аайы-биле монологтуң кайы-бир хевиринге кыска сөзүглелди тургузар (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын), эштериниң мурнунга номчуур. Бодунуң бодалын илередир, чугаа культуразын сагыыр. Чаңгыс классчыларының чугаазында эрттирипкен частырыгларын хайгаараар болгаш эдер.
		Катаптаашкын. Фонетика. Орфоэпия. Орфография. Лексика болгаш фразеология Синтаксис. Пунктуация	2		Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.
		Хыналда ажыл	1		Хыналда ажылды күүседир.
		Частырыглар-биле ажыл	1		Частырыглар-биле ажылдаар. Дүрүмнерни катаптаар
		Түңнел кичээл	1		
	Ниити шагы		102		